

ЦВЕТАН Й. РАДУЛОВ
Научен архив – БАН
✉ zvetanjradow@gmail.com

РЪКОПИСНОТО НАСЛЕДСТВО ОТ XIX В. И ВЪЗДЕЙСТВИЕТО НА ПЕЧАТА ТЕНДЕНЦИИ ПРИ СЪЗДАВАНЕТО И СЪХРАНЯВАНЕТО НА РЪКОПИСНИ ДОКУМЕНТИ

Погледът към ръкописното наследство от XIX в. има разнообразни аспекти, които заслужават внимателно разглеждане. Влиянието на книгопечатането върху ръкописните документи е именно такъв аспект. И в рамките на Османската империя, и след създаването на независимата българска държава през 1878 г. се развива сериозно взаимодействие между печат и ръкопис. Въпреки изчезването на ръкописната книга броят на останалите ръкописни документи нараства, като принос за това имат и печатните издания. Връзките между двете технологии на създаване на текст са многопластови. В публикацията са представени няколко от основните тенденции, които протичат по линията „ръкопис-печат“.

Ключови думи: документи, ръкопис, архив, кореспонденция, печат

Tzvetan Y. Radulov
Scientific Archives of the Bulgarian Academy of Sciences
✉ zvetanjradow@gmail.com

THE HANDWRITTEN HERITAGE OF THE 19TH CENTURY AND THE IMPACT OF PRINTING

Trends in the generation and preservation of handwritten documents

The manuscript heritage of the nineteenth century has various aspects that deserve careful consideration. The impact of typography on producing handwritten texts is such an aspect. Both within the Ottoman Empire and after the establishment of the independent Bulgarian state in 1878, a serious interaction between print and manuscript developed. In spite of the disappearance of the handwritten codices, the number of other handwritten texts increased and the emergence of various printed editions contributed to this process. The links between the two technologies of text production developed in different manners. In the last decades of the century, there was a search for methods of preservation of the Bulgarian documentary wealth. This paper outlines main aspects of the interaction between handwritten and printed texts in the nineteenth century in Bulgaria.

Keywords: documents, correspondence, manuscript, archive, print

---

Въпреки пъстрото разнообразие на съставните му части, изучаването на българското документално наследство от XIX в. е значимо с

оглед неговото оформяне като цялост. Настоящата публикация представя основните тенденции, които се развиват в периода и дават неговия облик. Всеки един от посочените аспекти е сам по себе си значим проблем, заслужаващ специално внимание. Основен момент е въздействието на печатното слово, което през столетието действа не като „конкурент“ на ръкописа в различните му измерения, а като негов „съюзник“, „сподвижник“ и „спътник“. Въпреки пробива на печатната книга ръкописът остава доминиращият тип в сферата на документите през XIX в. Той има своите проявления в редица сфери от живота и е все по-тясно свързан не само с определени прослойки, а с цялостното всекидневие. Типологията на ръкописните извори е най-различна и всяка има своето специално място.

Хронологически периодът може да се раздели основно на две части – възрожденски (османски) и следосвободенски. Така нареченият „османски“ период, от своя страна, може да се раздели между първата половина на века и времето до Освобождението. Ръкописното документално наследство (и не само то) може да бъде разделено и по географски критерий според вече посочената периодизация – документи, създадени на територията на Османската империя и извън нея, а след Освобождението – създадени на територията на българската държава (първоначално две държавни структури – Княжество България и Източна Румелия) и в съседните ѝ страни – най-вече в Османската империя, но и в Румъния, Сърбия и др.

Печатането е познато на Балканския полуостров и на българската общност още от края на XV век. Развитието обаче на печатното дело в османските земи е забавено поради причини от различен характер. Така редица печатни издания се появяват извън територията на Османската територия, докато през периода XV–XVIII в. ръкописите са важна част от духовната и културна среда ([2]: 32–33, 41–45).

Разпространението на печатната книга в по-сериозен мащаб започва още от началото на деветнадесетото столетие. Постепенно броят на печатните произведения нараства и те от изключение (както е в началото на века) се превръщат във всекидневие. Появата на първите български печатници на Никола Карастоянов и хаджи Теодосий спомага за разпространението на българската печатна книга ([2]: 51–55).

Деветнайсетото столетие е определяно и като граница между първопечатните и старопечатните книги. Опитите за съставяне на списък с българските печатни книги започват още в средата на века. Първопроходници са Исмаил Срезневски и Иван Шопов ([14]: 7–8). С печатните книги е свързан и терминът „възрожденска книжнина“, който намира популярност в националната историография. Първоначално се печатат текстове с религиозно съдържание, но скоро идва редът на просветната литература. Броят на печатните текстове нараства през втората половина на века. През 1872 г. Константин Иречек прави поредния

опит за описване на издадените печатни книги на новобългарски, изключвайки по този начин религиозната черковнославянска книжнина ([6]). По същото време се поставя основата на българските периодични издания, които са другото основно поле на набиращата сила технология на печатането. В отлика от случая с книгите, периодичният печат представлява съвсем ново пространство. От втората половина на века периодичните издания са неизменна част от всекидневието на мнозина българи. Деветнайсетото столетие е времето, когато печатното слово все повече се разпространява в българските земи. Свидетелство за неговото влияние са и често срещаните обявления за издаване на книги – типичен документ за епохата, който ярко отразява новия повей от разпространената технология на печатането.

Изчезването на ръкописната книга не става моментално с навлизането на печатането през изследваното столетие, а постепенно с все по-сериозните възможности за отпечатване. Ръкописът междуременно продължава да намира своето място и в печатната литература под формата на многобройни приписки отстрани в полетата на книгите, както и по техните корици. Извършването на преписи на ръка не престава през разглеждания период.

Извън света на книгите се създават и документи, писани на ръка. Просветното дело на Възраждането е съчетание от печатни и ръкописни текстове, които непрекъснато увеличават своите мащаби. От една страна са учебниците, букварите, граматиките, книгите и помагалата, а от друга – ръкописните текстове, преписи, бележки, тетрадки. Изготвят се и взаимоучителни таблици, като първите от тях са съставени от Неофит Рилски. Учебните пособия от печатен и ръкописен вид си взаимодействат и си влияят взаимно, спомагайки за развитието на образованието сред българското население. Значим източник и създател на документално наследство са читалищата ([7], [12]). На просветното поле „ръкописът“ и „печатът“ отново не са „конкуренти“, а „съратници“.

Не бива да бъде подминат и сериозният документален масив, който се създава в България във връзка с османската канцелария. Той се състои не само от документи, идващи от местните органи на властта, но и от свързани с тях писмени свидетелства с български произход. Значителен е броят на ръкописните имуществено-стопански документи (завещания, записи, дарения, заемни писма, продавателни, свидетелства, наследствени описи и др.), които са повлияни от османската практика ([13]: 111–144). Тяхната цел е да уреждат взаимоотношенията между членовете на българските общини. Друг институционален тип документи са тези, свързани с българските общини и настоятелства, които разширяват своята дейност през разглежданото столетие ([12]). Не бива да се подминават документите с църковен характер, които също са „наследени“ от предходните столетия – кондики (кодекси), метрични книги и др. – съдържащи ценни сведения за процесите в българска-

та църква и борбите за черковна независимост ([11], [13]: 26–28). Българският език в различните му форми постепенно измества гръцкия от този тип документи вследствие на църковните борби.

Епистоларните свидетелства са значим ръкописен извор за периода под формата на многобройни преписки, водени между възрожденските просветни дейци, духовници, революционери и други. За разлика от предходните столетия кореспонденцията е запазена и предизвиква интереса на изследователите още преди началото на ХХ в.¹ Важността на сведенията в писмата е разбрана от мнозина възрожденци, което подпомага съхраняването на документите от такъв род. Те се издигат на ново равнище през епохата на Възраждането ([13]: 153–161, 184–199). Благодарение на запазената лична кореспонденция се разкрива ценна информация за връзките и взаимоотношенията между ключови фигури от този период.

По-специална категория са различните чуждоезикови ръкописи от периода, които не са пряк обект на настоящата публикация. Значителна част от тях са редица официални документи на османотурски език. Проучването им има специфични особености и се свързва с редица специални исторически дисциплини. Друга група са гръцките документи, често създавани и от българи, особено в първата половина на века. Влиянието на споменатите езици върху новобългарския също може да бъде проследено и благодарение на запазените писмовни свидетелства.

През ХІХ в. ръкописите на пергамент и хартия от предходните столетия са обект на интерес от страна на мнозина пътешественици изследователи, които постепенно се „специализират“ в събирането на стари документи. Сред тях личат имената на Василий Григорович, Александър Гилфердинг, Порфирий Успенски, Робърт Кързън, Антун Миханович, Пьотър Севастиянов, Павел Йозеф Шафарик ([8]: 40–42). Чрез подаръци, откупуване, а в някои случаи и кражби ръкописите напускат пределите на Балканския полуостров и попадат в различни колекции и европейски библиотеки. В някои случаи ръкописите биват фрагментирани, като страници от тях биват откъсвани от пътешестващите изследователи. Със събирането на документи през османската епоха са свързани и изследванията на европейските слависти ([4]).

Съществуват и типове документи, които ясно показват друг момент от връзката между ръкописно и печатно слово. Спецификите на литографската технология допринасят за нетолкова голямото ѝ разпространение ([2]: 139). Сред изданията от подобен тип известност придобива „Напис ради болгаров“ от Александър Екзарх, която е написана на ръка и след това литографски отпечатана ([1]).

¹ За кореспонденцията срв. Радулов, Цв. Личната кореспонденция между миналото, настоящето и бъдещето. А сега накъде? – В: *Университетски четения по архивистика*. Т. VII. Специалните исторически дисциплини в университетското архивно образование, архивната практика и изследванията по история. София, 2019, с. 132–144.

Не по-маловажен въпрос е съхраняването на ръкописните документи, който също възниква през разглеждания период. През столетието започва усилено издирване на стари ръкописи. Идеята за сбирка от ръкописни документи намира почва в създаващата се българска научна общност. Тук става дума и за издирване на документи от предходните столетия, които да бъдат съхранени за поколенията. В Книжовното дружество още от началото му е установена необходимостта от съхраняването на служебната документация. Усилията на нейните водещи фигури и основно на заелия поста деловодител Тодор Пеев работят за постигането на тази цел. Освен това се съхранява и дружественият архив, който запазва документи за създаването и първоначалните години на Книжовното дружеството².

Периодът на Възраждането дава началото на фамилните архивни масиви, в които видни семейства пазят спомен за развиваната от тях дейност – не само търговска, но и обществена. Необходимостта от запазване на ръкописното наследство все повече се усеща у мнозина изтъкнати възрожденци. Издирването на документални сведения същевременно напуска пределите на Балканския полуостров и Османската империя и се прехвърля към европейските държави. Същевременно някои документи стават известни на българската общност след публикуването им в съществуващите печатни периодични издания. Наред с това предизвикателство е и опазването на печатните книги от началото на деветнайсетото столетие. Така и на това поле ръкописното и печатното слово стават „спътници“.

Първите години след Освобождението – вторият период за настоящето изследване – не носят драстични промени в установеното положение относно взаимоотношенията по оста ръкопис-печат и тяхното самостоятелно развитие. Основните тенденции в ръкописната култура се запазват и разширяват полето на своето действие. В началните години на Третата българска държава започват и по-сериозни опити за създаването на книжовен език с единни правила. Свидетелство за трудностите отново на първо място са ръкописните документи от периода. Същевременно тенденциите в областта на печатането се разширяват и то увеличава сериозно влиянието си. Показателно е създаването през 1881 г. на Държавната печатница. Периодичният печат силно въздейства върху всички сфери на общественно-политическия живот и се затвърждава като неотменима част от всекидневието на българина.

Официалните биографични документи представляват съчетание от печатни и ръкописни елементи. В това число влизат документите, свързани с образованието и дейността на личностите от периода – удостоверения, грамоти, свидетелства и др. Дневниците, пътните бележки и спомените се превръщат в характерен елемент в последните десетиле-

---

² Вж. НА–БАН, ф. 1 к, оп.1.

тия на века ([10]). Освен българските учени, политически, културни и обществени дейци, дневници водят и пристигналите в България чужденци като Константин Иречек и Михаил Драгоманов.

Показателно за ръкописната култура в края на столетието е въвеждането, което Тома Васильов³ прави в своя дневник през 1899 г.: „Аз не съм държал редовно дневник. Някои важни случки, отнасящи се повечето лично до мене или до мои близки и познайници, по примера на нашите отци и прадеди забелязвах и описвах тук-там по разни книги, тетрадки и листчета, разхвърляни низ книжата ми. Реших да приведа в ред тия мои бележки, па да извадя от тях всичко по-интересно и го запиша в настоящата тетрада, в която отсега нататък (ноември 1899 г.), догдето имам здраве и живот ще записвам по-бележити случки в живота си. Това ще бъде нещо като дневник. Може би някога, след години тоя дневник да представлява известен интерес, ако не за обществото, поне за моите близки роднини – братя и племенници“ ([3]: 11). Българският политически деец споделя също така, че подобни бележки в „дефтер“ прави и неговият баща. Така отново си проличава тенденцията за наследена традиция.

Създаването на национална администрация е свързано с нов подтик в ръкописното разнообразие. Учрежденията започват да произвеждат разнообразни документи още в периода на Временното руско управление (1878–1879). Сред началните стъпки е уреждането на делопроизводството на новата българска държава. Освен най-значимите актове като Търновската конституция, първите закони, непрекъснато нарастващият документален масив се оказва предизвикателство пред строителите на Нова България. Част от документите, изготвени от имперската османска администрация, са съхранени, но други не успяват да бъдат запазени. Значимите административни документи биват отпечатвани своевременно, като се оформят и специализирани периодични издания [9]. Разнообразието на канцеларските документи е изключително сериозно и обемът на създадените документи се увеличава с бързи темпове още в началните години на младата българска държава. Документите на българските общности в Османската империя пък запазват някои от присъщите за предходния период характеристики ([13]: 203–213).

За ролята на ръкописа в Следосвобожденска България може да съдим от утвърждаването на едно занятие – това на писаря. Професията „писар“ веднага заема своето място в учрежденията от различен тип – административни, съдебни, военни и др. Разбира се, писарското занятие не е новост за българските земи и има своите корени през Възраждането. Мястото му в държавните канцеларии не може да бъде по-

³ Тома Васильов (1855–1937) – учител и обществен деец, началник на отделение и главен секретар на Министерството на вътрешните дела. Той работи също така като околийски управител, народен представител, окръжен управител на София.

ставено под въпрос. Много от примерите за думата *писар* в Речника на българския език са именно от втората половина на деветнайсетото столетие: „Ученият син започва служебна кариера – писар в канцеларията на свищовския губернатор... Я виж, какво дете имаш! Пише, та чудо. И главният писар от мировското съдилище не може да му дойде отхак...“⁴

Ръкописните документи скоро поставят въпроса за грамотността в различните ѝ аспекти. Проблемът засяга особено местната администрация, която в много случаи не отговаря на нуждите на младата българска държава. Липсата на достатъчно грамотни писари по места става обект на коментари от страна на окръжните управители, които в значителна част принадлежат към възрожденската интелигенция и разполагат със солиден опит в просветното дело. Така постепенно се тръгва по пътя към създаването на единна книжовна норма и въвеждането на по-солидни критерии за грамотност.

В областта на литературата се увеличава броят на българските творци, които оставят след себе си значително ръкописно наследство. Тук отново се вижда пряката връзка между ръкописната култура, от една страна, и книгопечатането и периодичните издания, от друга. Наследството на възрожденските традиции е развито и творческата дейност разширява непрекъснато своя обхват. Черновите на редица литературни произведения са запазени като исторически свидетелства. Появява се и поредното съчетание между печат и ръкопис – бележките върху печатните коректури на редица произведения, които дават информация за пътя, извървяван от авторите и техните творби.

Изграждащата се съвременна национална наука се намира в началния етап и тепърва предстои да бъдат положени нейните основи. Многобройните създадени документи са както от творчески, така и от служебен (институционален характер). Освен научните изследвания, чиито оригинали продължават да се пишат предимно на ръка, се създават многобройни записки с теренни проучвания, библиографски бележки и фишове. Началните години на българското висше образование освен различни печатни учебници оставят след себе си и редици лекции и лекционни курсове в ръкописна форма, понякога с допълнителни бележки от страна на учениците. Любопитен момент е използването от страна на изследователите на употребявани печатни бланки и други материали от същия род като средство за чернови на създадените ръкописи и бележки. Важен момент е срещаното смесване на българския с други езици, както и засилващото се използване на стенографията.

Записването на народния фолклор набира популярност след Освобождението, като освен интелигенцията в процеса се включват и структури на новосъздадената държава. Съставят се описания не само

---

⁴ Примерите са взети от електронното издание на Речника на българския език: <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg>, 23.3.2020 г.

на духовната култура, но и на материалната. Редица представители на интелигенцията и особено на учителското съсловие са ангажирани в процеса. От ръкописа в много случаи се преминава към отпечатване на събраните материали, но това невинаги е правило. Показателен като подобен пример е изследван през последните години документален корпус, съставен в началото на Стамболовото управление. Става дума за изготвени описания на народното облекло, като задачата е поверена на окръжните управители и подведомствената им администрация⁵. Солидният архивен масив на много по-късен етап става обект на подробно проучване ([16]). Сред оформените центрове основно значение имат Министерството на народното просвещение и Българското книжовно дружество. Така например сред основните заявени задачи на Сборника за народни умотворения⁶ (първоначално министерско издание, което на по-късен етап преминава към Българското книжовно дружество) е публикуването на архивни документи, като при изпълнението ѝ в редакцията му се формира своеобразна архивна сбирка. Замисълът за изграждане на редица културни институции ще започне да се реализира едва в началните години на двайсетото столетие. Разделът „Материали за историята на Българското възраждане“, който се обособява през 1890 г., показва най-добре съчетанието между културата на печатане и съхраняването на ръкописното документално наследство.

Увеличена е и преписката от най-разнообразен тип – както служебна, така и лична. С изключение на телеграмите ръкописният текст присъства навсякъде другаде. Все повече нараства популярността на два вида документи – пощенската карта и визитката, където двете техники обичайно си съжителстват и се допълват. Пощенските и илюстрираните картички се нареждат веднага след писмата в масива от кореспондентски материали. Ръкописното слово върху тях понякога има съобщителен и поздравителен характер, но освен това съдържа и значими сведения за обществено-политическите и личните взаимоотношения през епохата. Случаят с разпространяващите се визитки е особен, тъй като ръкописният текст изменя вида на документа – от личен може да го превърне в кореспондентски ([10]). Обичайно визитните картички се използват за поздравителни поводи и съдържат кратък текст, написан на ръка, когато визитката е придружена със съобщение (най-често пожелателно или поздрав) от лицето, което я предоставя за контакти (срв. тук бел. № 1, с. 134–135).

Ръкописни бележки се появяват и върху друг тип документ, който ще придобие все по-голямо значение в края на столетието – фотогра-

⁵ Срв. Иванова, Дж., Радулов. Цв. Описанието на облеклото в края на XIX в. в архивните документи от фонда на Иван Шишманов. // *Исторически преглед*, 2018, № 5–6, с. 218–237.

⁶ *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* (1889). Изданието по-късно бива преименувано на *Сборник за народно умотворение и народопис*.

фията. Те дават допълнителни сведения за лицето/лицата на снимката, времето и мястото, а често и други обстоятелства и сведения. Печатни пък са данните за съответното фотографско ателие. Бележките обичайно се намират в свободните пространства, отзад или отстрани на фотографията. Споменатият факт представлява още едно доказателство, че ръкописната култура се адаптира много добре към новите технологии, завладяващи обществото през XIX в.

Тук трябва да се спомене циклостилът, който в основата си подражава на ръкописния документ. Той навлиза все по-сериозно в последната част на столетието и замества други подобни печатни произведения като литографията. Циклостилът е и първата технология за копиране на документ.

В процеса на съхраняване на ръкописите – както създаващите се, така и възрожденските и средновековните – се включват редица групи и личности. Ведно с печатните книги част от ръкописните документи намират приют в библиотеките, най-вече в създаващата се архивна сбирка при Народната библиотека. По различен път до новоучредената културна институция достигат сериозен брой документи както от периода на Възраждането, така и от българската администрация. Народната библиотека се превръща в едно от средоточията за съхранение на ръкописи. Така при взаимоотношенията между ръкописно и печатно слово се утвърждава още една роля – освен „конкуренти“ и „сподвижници“, те са и „съжители, съквартиранти“.

Неосъществено остава образуването на държавен архив, което се отразява върху запазването на ръкописите от началните следосвобожденски години. През 1884 г. в новия устав на Книжовното дружество е упоменато създаването на архивна сбирка: „една архива, която съдържа преимуществено документи за старата и новата българска история, политическа и книжовна“ ([15]: 14). Въпреки трудностите около съществуването му Българското книжовно дружество успява да продължи с издирването и запазването на ръкописни текстове с историческо значение. През последните години на века не се реализира и идеята за създаване на музей, в който също да се съхраняват свидетелства от националното документално наследство ([5]). Важността на запазването на документите се коментира в печатните издания като например в оглавявания от Иван Д. Шишманов „Сборник за народни умотворение“. Активната дейност на самия Шишманов дава плодове при опазването на редица документални масиви⁷.

Институциите не съумяват да се справят добре със запазването на създаваните от тях документи. Това оставя празноти в проучването на периода, които изследователите опитват да запълнят по различни пъ-

⁷ НА–БАН, ф. 11 к Иван Шишманов. Освен това Шишманов успява да запази в цялост или отчасти документалното наследство на други личности, вж. напр. НА–БАН, ф. 15 к Кузман Шапкарев, ф. 112 к Иван Вазов и др.

тища ([5], [9]). Архивното наследство на столетието отваря нови хоризонти на проучвания и тематиката продължава да е актуална за българските изследователи ([13]).

Печатът ограничава ръкописа най-вече в областта на книгите и влияе положително за увеличаването на грамотността. Именно нарасналият брой писмени и грамотни лица води до увеличаване на броя на ръкописните свидетелства чрез воденето на кореспонденция – книжовна, търговска, политическа или друга дейност. Спрямо технологиите на столетието всичко написано, което е придобило печатен облик, преди това преобладаващо има своя ръкописен оригинал. Използването на пишещата машина все още не успява да се наложи при създаването на текстове, което запазва ролята на ръкописното слово.

Осъществените отношения между печат и ръкопис са устойчиви и има няколко пласта, които се съхраняват през разглежданото столетие. Двойната взаимовръзка, в която ръкописното слово стимулира печатното, а печатното на свой ред – ръкописното, характеризира периода. Началото на двадесетото столетие не води до резки промени в по-горе разгледаните тенденции. Постепенно машинописният текст ще започва да измества ръчно създадения в документалния масив от периода. Промяната на технологично ниво неминуемо ще доведе до нови изменения.

С богатството на ръкописното наследство от XIX в. е свързан и друг сериозен въпрос – издирването на документи и тяхното постъпване в Националния архивен фонд (НАФ). Въпреки десетилетната работа ценни свидетелства от разглеждания период продължават да се намират извън него, много от тях при условия, застрашаващи целостта на документа.

Ръкописът е неделима част от живота на книжовните люде в различни исторически епохи. Печатното слово под формата на книги, вестници и др. под. е негово естествено продължение, което го допълва, а не го поставя под въпрос. Освен създаването на ръкописи, през деветнайсети век се полагат основите и на по-сериозното им запазване за бъдещите поколения. През двайсетото столетие машинописът ограничава и постепенно свива създаването на ръкописни документи, но до неговия край и началото на компютърната ера във всекидневието те остават непрестанен и постоянен спътник на обществото.

Литература

- [1] – Александър Екзарх. *Напис ради болгаров, представен на Високата порта и петте Велики сили Галия, Англия, Росия, Прусия и Австрия*. Б.м., б. и., 1843, 8 с.
- [2] – Василев, М. *История и техника на книгите*. София: „Наука и изкуство“, 1955, 164 с.
- [3] – Васильов, Т. *Моят дневник*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1994, 130 с.

- [4] – Готовска-Хенце, Т. Новосадското творчество на Павел Йозеф Шафарик и българската тематика в него. // *Исторически преглед*, № 1–2, 2017, с. 23–60.
- [5] – Игнатова, А. *Националното документално наследство и българските музеи (1878–1989 г.)*. Велико Търново: Фабер. 2013, 200 с.
- [6] – Иречек, К. *Книгопис на новобългарската книжнина 1806–1870*. Виена: У книгопечатни Л. Сомерова, 1872, 48 с.
- [7] – Кръстева, Св., Антонова, В. Структурата на българското всекидневие в документите на възрожденските читалища „Зора“–Русе и „Цвят“–Видин (70-те години на XIXв.) В: *Университетски четения по архивистика. Т. V. Архивология, професионално образование по архивистика и архивни институции – Quo vadis?* София, 2017, с. 118–130.
- [8] – Куев, К. *Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете*. София: „Наука и изкуство“, 1979, 224 с.
- [9] – Кузманова, М. *История на архивите и организация на архивното дело в България*. София: „Наука и изкуство“, 1966, 257 с.
- [10] – *Методически кодекс. Свitezък 2. Източници за комплектуване на държавните архиви, организация, експертиза и научно-техническа обработка на документите*. София: Държавна агенция „Архиви“, 2013, 245 с.
- [11] – Найденова, С. Кондиката на Пловдивската митрополия (1781–1845), ценен исторически извор в Централния държавен архив. В: *Университетски четения по архивистика. Т. IV. Университетското професионално архивно образование и архивно-информационният сектор – реалности и предизвикателства*. София, 2016, с. 223–229.
- [12] – Новакова, М. Архивите на видинските възрожденски институции в българските хранилища. В: *Университетски четения по архивистика. Т. V. Архивология, професионално образование по архивистика и архивни институции – Quo vadis?* София, 2017, с. 189–198.
- [13] – Събев, О., Атанасов, Х., Найденов, Ив., Машева, Ив., Тафрова, М., Манолова-Николова, Н., Митев, Пл., Тодорова, Т. *Българският XIX век: нови архиви и прочити*. София: „За буквите – О писменехъ“, 2019, 231 с.
- [14] – Теодосиев, Н. *Каталог на българските печатни книги 1508–1878*. София: „Св. Климент Охридски“, 2007, 450 с.
- [15] – *Устав на Българското книжовно дружество в Средец*. София, 1884.
- [16] – Ivanova, M., Dimitrova, M., Stefanov, S. Historical Linguistics and Anthropology of Dress in Bulgaria. In: *Advances in Social Science, Education, Social and Humanities (ICCESSH)*, 2017, 124, pp. 1070–1073.